

Вадим Стецюк,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
К-ПНУ ім. Івана Огієнка

ОБОРОННІ СИНАГОГИ ПОДІЛЛЯ XVI-XVIII СТ.: ПРОБЛЕМИ ТИПОЛОГІЇ І ТАКТИКИ

Стаття присвячена характеристиці оборонних синагог Подільського краю та їх місця в системі оборони краю XVI-XVIII ст. Показано, що вже у XVI – першій половині XVII ст. синагоги стали важливим елементом оборони міст і містечок Подільського краю, тож їх спеціально споруджували в місцях імовірного штурму населеного пункту. Охарактеризовано початковий вигляд іудейських оборонних культових споруд, а також зроблено спробу реконструювати чисельність та склад синагогальної залози.

Ключові слова: Поділля, оборонна синагога, Гусятин, Шаргород, Меджибіж, Сатанів.

Бурхлива історія Поділля часів пізнього Середньовіччя й раннього Нового часу позначилась активним залученням місцевого населення до різноманітних мілітарних заходів. У цих військових акціях брали участь представники усіх етнорелігійних громад певного населеного пункту; при цьому під оборонні функції пристосовувались не лише житлові, господарські, а й культові споруди. Як справедливо зауважив відомий вітчизняний історик С. Боровий, «специфічні умови життя на «кресах», постійна загроза татарських набігів, козацьких і селянських повстань, надавали особливий військово-фортечний характер міському побуту... За таких умов виникає особливий архітектурний стиль синагог «фортечного» типу: з товстими стінами, вузькими бійницями, які використовують як фортечний редут» [5, с. 66]. Попри не зовсім коректне використання фортифікаційної термінології, не можна не погодитись з ключовою тезою дослідника – на теренах Поділля у XVI-XVII ст. виникла унікальна архітектурна форма, за межами України присутня лише в сусідніх Білорусі та Польщі.

На жаль, у вітчизняній історіографії охарактеризовано лише православні та (у значно меншому обсязі) католицькі оборонні храми. Що ж стосується оборонних синагог, то можемо відзначити лише кілька робіт – львівського історика першої половини XX ст. М. Балабана [16], сучасних українських дослідників О. Бойко [3] та А. Климчука [8]. Щоправда, усі вказані роботи присвячені українським землям загалом. До того ж, акцент у них зроблено на архітектурі оборонних синагог, водночас, практично не розглянуто питання інтеграції оборонних синагог у систему міських укріплень, чисельності їх гарнізонів тощо. Зазначимо, що в окремих випадках як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії мають місце й доволі нестандартні оцінки оборонних синагог. Зокрема, відомій вітчизняній дослідниці оборонної архітектури О. Пламеницькій належить гіпотеза про початковий поділ будівлі синагоги в Гусятині на кілька поверхів, про що детальніше буде сказано нижче. Не можемо також не відзначити надзвичайно екзотичну концепцію мистецтвознавця з Єврейського університету в Єрусалиму Сергія Кравцова, на думку якого сам концепт «оборонна синагога» є прикладом помилки істориків XIX-XX ст., які неправильно інтерпретували конструктивні елементи, внесені в синагогальні споруди задля їх архаїзації [9]. Зазначимо, що практика приписування віку синагогам дійсно існувала в багатьох єврейських громадах Речі Посполитої, де сподівались таким чином підтвердити давнє перебування євреїв у певному населеному пункті й обґрунтувати права громади на подальше проживання. Однак, зосередившись на мистецьких та сакральних елементах, С. Кравцов, на нашу думку, незаслужено ігнорує контекст, в якому відбувався розвиток іудейської культової архітектури на українських, білоруських і почасти польських землях у XVI-XVIII ст. – не згадує про оборонні церкви та синагоги, а також про історичні документи щодо забезпечення синагог артилерією, взаємодію їх захисників з рештою оборонців певного населеного пункту.

Зауважимо, що до початку XXI ст. уціліли лише кілька подільських оборонних синагог – у селищах міського типу Шаргороді (нині – райцентр Вінницької області), Сатанові (Городоцький район Хмельницької області) та Гусятині (в наш час – райцентр на Тернопільщині). Крім того, достатньо детально відомості збереглись про Велику синагогу Меджибожа (відома також як синагога Баха в честь відомого вченого-талмудиста раббі Йоеля Сіркіса, відомого під псевдонімом «БаХ» на честь його найвідомішого твору – талмудичного трактату «Бейт хадаш»), зруйновану у 1960-х роках.

При характеристиці оборонних синагог Поділля перш за все доречно звернути увагу на час їх спорудження. На жаль, достовірно відома дата спорудження лише однієї синагоги – у Шаргороді, збудованої у 1589 р. в ході будівництва нового міського поселення [10, с. 400-401]. Щодо сатанівської синагоги в літера-

турі зустрічаються найрізноманітніші оцінки, включно з такими малоімовірними як 1532 р. [8, с. 221], однак найбільш імовірним видається все ж датуванням кінцем XVI – початком XVII ст. [3, с. 136]. Приблизно тоді ж було споруджено синагогу в Гусятині [11, с. 36].

Потрібно зазначити, що заснування синагоги отримувало певне світоглядно-філософське обґрунтування, що проявлялось навіть у місці розташування синагогальної споруди. А. Соколова відзначила цікаву тенденцію: «Будівлі костелу і синагоги знаходились зазвичай у протилежних частинах поселення. Їх символічне протистояння було підкреслене розташуванням костелу – у верхній, а синагоги – у нижній частині міста, часто біля самої його межі» [10, с. 56].

Попри прагнення продемонструвати невисокий статус самим розташування синагоги невисокий статус єврейської громади, власники містечок відводили міщанам-євреям досить важливе місце в обороні населеного пункту.

Прикладом інтеграції синагоги в міську оборонну систему є Гусятин, де оборонна синагога фактично становила основу оборони північної частини міста. Фактично кам'яна споруда синагоги (з відповідним гарнізоном та артилерією) забезпечувала оборону східної межі міста і, поруч із замком на західному краю тогочасного Гусятин та кількома християнськими храмами, була одним із вузлів оборони міста. Потрібно зазначити, що синагога була споруджена за сприяння власників містечка – родини Калиновських, котрі, очевидно, вже на етапі будівництва вирішили робити синагогу частиною єдиної оборонної системи. Фактично оборонна система Гусятин, окрім міських укріплень, включала два вузли оборони в межах міста – Онуфрійську церкву та синагогу [11, с. 36].

У Сатанові роль синагоги в обороні була схожою до гусятинської. Як зазначив Б. Хаймович, «у Сатанові у разі війни кожна з громад (українська, польська, єврейська або вірменська) відповідала за свою ділянку оборони. Центром єврейської ділянки, та й усього південно-західного напрямку, була синагога, з даху якої обстрілювалися підступи до міста» [8, с. 221]. Згідно з ухвалою магістрату, юдейська громада зобов'язувалася за свій рахунок утримувати на стінах оборонної синагоги гарматну батарею й припаси пороху й ядер до неї [8, с. 221]. Можна говорити про втілення тієї ж тенденції, що і в Гусятині, – синагога виступає і як елемент загальноміської оборони, і як самостійний укріплений пункт, призначений для зв'язування боєм наступаючого противника.

Подібне місце в обороні населеного пункту займала також синагога в Шаргороді. Розташована на відстані кількох сотень метрів від замку, синагога виконувала функцію передового укріплення, прикриваючи, спільно із замком, підйом від мосту через річку Ковбасну. Щоправда, нам видається малопереконливою теза А. Соколової, що «розташування будівлі шаргородської синагоги, збудованої у 1589 р., майже одразу після заснування міста, дозволяє припустити, що вона була винесена за межі перших міських укріплень і виконувала роль барбакана – оборонної споруди, що захищає підступи до міських воріт» [10, с. 56]. Не слід забувати, що вже на початку XVII ст. достовірно відоме передмістя Гибалівка – нині село Шаргородського району. Тобто синагога, поза сумнівом, знаходилась в межах міських укріплень. На нашу думку, швидше можна говорити про взаємне доповнення замку і синагоги в контексті оборони міста з боку річки.

Про сатанівську синагогу Юхим Сіцінський писав, що «синагога виглядає як невеличкий замок. Вона має високі мури й міцне склепіння на вершку; дах на тому склепіннію ховається за високі парапети (надмурки) з маленькими стрільницями. У стінах нижче од парапетів великі вікна з гостролукими верхами. З одного боку будинку прибудування для жіночого відділу. Завдовжки головний будинок синагоги 18 метрів, завширшки – 16 метрів» [11, с. 51]. Практично аналогічною за розмірами є синагога в Гусятині; її довжина становить 17,2 м, ширина – 15,6 м [10, с. 36]. Дещо менша шаргородська синагога, яка у формі ближча до квадрату зі сторонами довжиною близько 15 м.

Усі подільські оборонні синагоги мають низку спільних рис. Так, для всіх споруд були характерні товсті стіни товщиною близько 2-2,5 м. Завершувалась споруда аттиком – високою стінкою над карнизом споруди. Зауважимо, що Ю. Сіцінський, називаючи цей декоративний елемент парапетом, припустився термінологічної помилки – принципова відмінність аттика від парапету полягає в значно більшій висоті. Що стосується оборонних синагог, саме цей елемент дозволяв надати споруді більш вишуканого вигляду. Крім того, наявність аттика створювала ще один бойовий ярус, дозволяючи вести вогонь з даху будівлі [12, с. 36].

Надзвичайно цікавим є також питання початкового вигляду синагог. У XIX-XX ст., коли розпочалось їх систематичне мистецтвознавче вивчення, практично кожна синагога була оточена прибудовами, в яких знаходились школа, жіноча молитовна галерея, інші громадські приміщення. Однак досі немає чіткої відповіді, чи були подібні прибудови в ранній період існування божниць. Адже з оборонної точки зору

подібні елементи суттєво ускладнювали ведення оборони і спрощували штурм стін синагоги. Крім того, на відміну від оборонних церков і костелів, у даному випадку не можна посперитись на певну традицію – оскільки синагога, на відміну від християнських культових споруд, не є храмом у класичному розумінні, її форма може доволі суттєво змінюватись.

Зазначимо, що в науковій та популярній літературі зустрічаються доволі своєрідні описи початкового вигляду синагог. Так, О. Пламєницька свого часу висловила гіпотезу, за якою внутрішній простір синагоги в Гусятині початково поділявся на кілька ярусів [11, с. 36]. Згодом ця теза набула поширення в науково-популярних виданнях та на сайтах мережі Інтернет, присвячених мандрівкам та історичній спадщині. Ось як, наприклад, охарактеризовано початковий вигляд гусятинської синагоги на одному із Інтернет-ресурсів: «Перший ярус прорізали амбразури для гармат, другий і третій – для мушкетів, а четвертий (ренесансний аттик) – стрілчасті бійниці... В середині XVII ст. іудейський храм був капітально перебудований: амбразури першого ярусу замурували; бійниці другого і третього – розтесані у восьмиметрові готичні вікна; внутрішнє приміщення позбулось міжповерхового поділу і перетворилось в єдиний молитовний зал» [12].

Ми згодні з оцінкою О. Пламєницької нижнього (цокольного) ярусу синагоги, на північному боці якого розміщувалась артилерійська батарея із кількох гармат. Однак наведені дослідницею відомості щодо поділу приміщення синагоги на кілька поверхів та пізнього характеру високих вікон суперечать усім відомим на сьогодні відомостям про архітектуру оборонних синагог.

Вище вже було процитовано тезу Б. Хаймовича про розміщення гарматної батареї на даху сатанівської синагоги. На жаль, ця теза Б. Хаймовича нам відома лише за цитуванням А. Климчука. Можемо зазначити, що теза про гарматну батарею видається доволі сумнівною суто з технічного боку. Адже дах споруди напевно чи витримав би важкі гармати, а розташування легких фальконетів не могло дати належного ефекту при артилерійському вогні. Дозволимо собі припущення, що при потребі гармати розташовувались всередині синагоги, підлога якої була нижче рівня навколишнього ґрунту. Таке розташування знімало проблему навантаження на конструкцію, при цьому специфіка розташування синагоги дозволяла вести ефективний артилерійський вогонь по силам ворога, наступаючого з боку річок Збруча або Шондрови.

Потребує детального вивчення питання підземних комунікацій оборонних синагог. На сьогоднішній день достовірно відомо про існування підземного ходу лише стосовно синагоги в Сатанові. Щоправда, вже у XVIII-XIX ст. цей хід не використовувався і став об'єктом активної міфотворчості – виникла легенда, що хід сполучає синагогу з Єрусалимом (у поєднанні з легендою про «віднайдення» синагоги, яку розкопали в ході земляних робіт, цей сюжет явно призначався для доведення давності й святості синагоги). Наразі дослідженими є лише кілька метрів підземного ходу, тож достовірно говорити про його розміри та призначення напевно чи можливо. Однак можемо припустити, що хід призначався для зв'язку з іншими оборонними об'єктами містечка.

Слід відмітити також таку своєрідну рису подільських оборонних синагог як лаконічність і простота їх зовнішньої форми, особливо помітна при порівнянні з луцькою та білоруськими – биховською та пінською – синагогами (ми спеціально уникаємо порівняння з синагогою в Жовкві, спорудженою значно пізніше, за принципово інших умов). У трьох зазначених синагогах присутній такий елемент як башта, призначена для сторожової служби або фланкуючого вогню [8, с. 221; 15, с. 67], однак на Поділлі нічого подібного не відомо. Імовірно, це зумовлювалось різним характером бойових дій – прикордонний Подільський край регулярно ставав об'єктом татарських набігів, при цьому Шаргород та Меджибіж знаходились практично на Кучманському шляху, Сатанів і Гусятин – дещо південніше. Оскільки головним оперативним фактором, що забезпечував успішність набігів, завжди була швидкість, зрозуміло, що окремі чамбули не мали часу на облогу укріплених пунктів. Тому навіть примітивні за своєю формою укріплення були достатньо ефективними.

Водночас білоруські землі, які відносно рідко зазнавали татарських набігів, періодично ставали ареною боротьби Речі Посполитої та Московського царства. При цьому оборонні синагоги (як, власне, й інші укріплення) ставали об'єктом штурму піхоти, якому доводилось протиставляти складніші оборонну архітектуру і тактику.

Окремо слід торкнутись питання чисельності та рівня озброєння гарнізонів синагог. Відзначимо, що перша цифра була безпосередньо пов'язана з чисельністю єврейського населення певного міста чи містечка. Однак чисельність єврейських громад Поділля у XVI-XVII ст. достовірно невідома і вже тривалий час є предметом дискусій. Показово, що навіть провідні сучасні дослідники ранньомодерного єврейства опираються на теоретичні розрахунки, у переважній більшості засновані на напрацюваннях відомого українського історика 20-50-х рр. О. Барановича [1]. Саме О. Баранович, опрацювавши величезний масив

історичних документів, віднайшов відомості про чисельність єврейських домогосподарств у дванадцяти містах Волині. Професор Ш. Штампфер, екстраполюючи отримані Барановичем відомості на населені пункти Поділля, висловив припущення, що великі єврейські громади на кшталт Сатанова чи Меджибожа нараховували близько 150 домогосподарств кожна [18, р. 218]. Імовірно, у Гусятині та Шаргороді чисельність єврейського населення була практично такою ж – Ш. Штампфер спеціально наголошує, що розмір синагоги може слугувати показником чисельності громади. Зважаючи на той факт, що усі досліджувані синагоги практично однакові за розміром, можна говорити про подібну чисельність єврейських спільнот Гусятина, Сатанова, Меджибожа та Шаргорода – кожна з них нараховувала близько 150 сімейств.

Потрібно також звернути увагу на той факт, що тривалий час панував стереотип про середньовічних і ранньомодерних євреїв як про пригноблену та позбавлену будь-яких прав групу.

Слід зазначити, що норми Магдебурзького права передбачали залучення усіх громадян міста до його оборони. Подібні вимоги не були чимось винятковим для середньовічної й ранньомодерної Європи – так, Вестмінстерський статут 1285 р., запроваджений англійським королем Едуардом I, передбачав, що кожен чоловік у віці від 15 до 60 років повинен мати зброю для оборони і підтримання правопорядку [6, с. 64].

Кардинал Франческо Коммендоні, нунцій Святого Престолу в Польщі, який у 1564-1565 рр. об'їхав південні кордони Речі Посполитої, у листах до короля Сигізмунда Августа зазначав щодо місцевих євреїв, що «їм дозволяється навіть носити шаблю і бути озброєними» [17, с. 254].

С. Боровий наводив цікавий випадок з євреєм, «котрий на Волині, під час татарського сум'яття, буваючи в окружних містах, де всі були зобов'язані володіти зброєю і бути готовими за наказом головнокомандуючого і начальників до бойових дій», застрелив іншого єврея під час військових вправ. Дослідник підкреслив, що питання, пов'язані із застосуванням зброї, неодноразово піднімаються у респонсах – унікальному джерелі з історії середньовічного та ранньомодерного єврейства, відповідях відомих авторитетних рабинів на запити громад щодо тих чи інших актуальних питань побуту, культурного і соціально-економічного життя [4, с. 119-120].

Значний інтерес представляють також свідчення єврейських хронік часів Хмельниччини. Так, Н. Ганновер (добре обізнаний з подіями на Поділлі та Волині, оскільки був уродженцем Острога і тривалий час проживав у Заславі), описуючи осаду козацьким військом Тульчина, відзначає наявність серед захисників міста двотисячного єврейського загону, у складі якого були «навчені військовій справі» [7, с. 100], а щодо євреїв з гарнізону Полонного зазначає, що «серед них були також ті, хто знав військову справу» [7, с. 105].

Як бачимо, тенденція широкого поширення зброї серед міщан-євреїв була характерна для Волині та Поділля (як, імовірно, для всіх прикордонних регіонів Речі Посполитої). Тож можна припустити, що всі чи майже всі дорослі чоловіки (за винятком хворих, осіб похилого віку тощо) могли долучитись до оборони. Ш. Штампфер припустив, що одна родина нараховувала близько шести осіб і складалась з двох дорослих та чотирьох дітей [18, р. 221]. Виходячи з цього, можна припустити залучення до оборони синагоги біля 150 дорослих чоловіків і такої ж самої кількості молодих юнаків, здатних допомагати при обороні. Безумовно, ці цифри могли коливатись в залежності від конкретних умов певного містечка, однак навряд чи відхилення були значними.

Характеризуючи склад і чисельність гарнізонів синагог, потрібно відзначити ще один аспект – залучення до оборони іудейських культових споруд представників інших етнорелігійних груп. Вище вже було сказано про використання при обороні синагог артилерії, однак при цьому нічого не відомо про перебування в розпорядженні єврейських громад гармат чи фахівців-артилеристів. Найбільш логічним поясненням видається додання гарнізону синагоги артилерійських підрозділів із надвірних військ магнатів-власників містечка. У свою чергу це ставить питання про координацію різних підрозділів, існування планів оборони тощо.

Слід відзначити також важливу роль оборонних синагог у подальшому розвитку східноєвропейської синагогальної архітектури. Оскільки єврейські громади постійно зазнавали різноманітних утисків, зокрема, спроб виселення або обмеження прав на проживання, постійно робились спроби обґрунтування давності проживання євреїв у певному місті. Зовнішній вигляд оборонних синагог, який вже наприкінці XVII – XVIII ст. видавався архаїчним, служив наочним доказом давності єврейських громад. Тож не дивно, що подібну архітектурну форму повторювали і за часів, коли задачі оборони відходять в минуле. Скажімо, сліди оборонного стилю простежуються в синагогах Жванця, Зінькова, інших містечок.

Як бачимо, оборонні синагоги були важливим елементом захисту Подільського краю від татарських набігів та іноземних вторгнень. У поєднанні з іншими кам'яними міськими спорудами, насамперед, замками та християнськими храмами, синагоги відігравали вагомий роль в захисті міст регіону від ворожих нападів.

Список використаних джерел і літератури

1. Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. / Ол. Баранович. – К.: ВУАН; Комісія соціально-географічна, 1930. – 156 с.
2. Березіна І. В. Синагога як знакова складова старожитнього подільського зодчества / І. В. Березіна // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. – Т.15. – С. 327-333.
3. Бойко О. Синагоги України. Каталог / О. Бойко // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – Ч. 9. Синагоги України. – Львів: Укрзахідпроектреставрація, 1998. – С. 35-169.
4. Боровой С. Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины / С. Я. Боровой // Исторические записки. – М.: Изд-во АН СССР, 1940. – Вып. 9. – С. 81-124.
5. Боровой С. Я. Классовая борьба на Украине XVII в. в свете современных еврейских хроник / С. Я. Боровой // Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельничины») / иссл., перевод и коммент. С. Я. Борового. – М.-Иерусалим: Гешарим, 1997. – С. 11-80.
6. Вестминстерские статуты / пер. Е. В. Гутновой; предисл. З. Черниловского. – М.: Юридическое издательство, 1948. – 96 с.
7. Ганновер Н. Пучина бездонная / Натан Ганновер // Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельничины») / иссл., перевод и коммент. С. Я. Борового. – М.-Иерусалим: Гешарим, 1997. – С. 81-138.
8. Климчук А. Оборонні синагоги на Україні – зразки фортифікаційного мистецтва / А. Климчук // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2014. – С. 218-224.
9. Кравцов С. Архитектура синагог Галиции, Волыни и Подолии / Юрий Сергеев // youtube.com/watch?v=9GEOx4TRf7I
10. Лукин В. Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель / В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаймович. – Вып. 2: Подолия. – СПб.: Изд. А. Гершт. – 704 с.
11. Пламеницька О. Оборонні храми Поділля / Ольга Пламеницька // Пам'ятки України. – 2001. – №1-2. – С. 30-39.
12. Сіцинський Ю. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. (Історико-археологічні нариси) / Ю. Сіцинський. – Кам'янець-Подільський: Подільське братство, 1994. – 96 с.
13. Синагога в Гусятині // <https://zabytki.in.ua/ru/392/sinagoga-v-gusyatine>
14. Тимофієнко В. І. Архітектура і монументальне мистецтво: Терміни та поняття / В. І. Тимофієнко. – К.: ППСМ АМУ; Головкиївархітектура, 2002. – 472 с.
15. Ткачоў М. А. Замкі і людзі / М. А. Ткачоў. – Мн.: Навука і тэхніка, 1991. – 182 с.
16. Balaban M. Boznice obronnie na wshodnich kresach Rzechy pospolitej / Majer Balaban // Nowe zycie. – 1924. – Т. 1. – S. 197-203.
17. Pamiętniki o dawnej Polsce z czasów Zygmunta Augusta, obejmujące listy Jana Franciszka Commendoni do Karola Boromeusza / Z biblioteki Barberińskiej zebrał Jan Albrtrandi. – Włno: Drukem Jóavadskiego, 1851. – Т. I. – 576 s.
18. Stampfer Sh. What actually happened to the Jews of Ukraine in 1648? / Shaul Stampfer // Jewish History. – 2003. – №2. – P. 207-227.